

Copyright © 2011: Gerard N. Borst

WETEN OM TE GAAN MET GELD

Een historisch-sociologisch verhaal over disciplineren

College voor studenten van de Universiteit Utrecht
Geldmuseum
Utrecht

Donderdag 20 oktober 2011

Eerste deel

Spaarzaam zijn, goed op de centen passen – dat is in deze tijden van crisis het parool. Wij Nederlanders weten daar wel raad mee. Wij hebben immers een burgerlijke cultuur, wat betekent dat we een gedragsrepertoire gemeen hebben, waarin spaarzaamheid zich naar de voorgrond dringt.

Deze voorstelling van zaken kan veel vragen oproepen. Ik wil me tot één vraag beperken: Gaat het denkbeeld van ‘onze’ burgerlijke cultuur ook op voor de negentiende eeuw? Auke van der Woud, met zijn boek *Koninkrijk vol sloppen* genomineerd voor de Libris Geschiedenis Prijs – zaterdag a.s. komt de uitslag –, Auke van der Woud, zei ik, beantwoordt die vraag ontkennend:

Er gaapte tussen proletariërs en burgers een diepe kloof [...] Of wij hoog of laag springen, Nederland kende in de negentiende eeuw een sociaal en cultureel zeer gesegregerde standenmaatschappij, met een paar van bovenaf bedachte ‘bindende’ thema’s, zoals liefde voor vorst en vaderland.

Burgerlijk, moeten we concluderen als we historisch verantwoord te werk gaan, waren in de negentiende eeuw alleen de burgers; de arbeidersbevolking kenmerkte zich vooral door een armoedecultuur, waarin spaarzaamheid danig in de knel zat.

Spaarzaamheid – dit begrip heb ik nu al een paar keer in de mond genomen. Het heeft, vind ik, een hoog kneuterigheidsgehalte. Voor het moment stap ik er even van af. Ik ga de zaken breder

trekken en zal het hebben over een bepaalde levensstijl, namelijk over de manieren van doen en denken die kunnen worden samengebracht onder de noemer 'gedisciplineerde omgang met geld'.

Zo, ik kan nu makkelijk een brug slaan naar een Nederlandse socioloog die internationale roem heeft verworven. Ik doel op Abram de Swaan, auteur van *Zorg en de staat*. Dit boek, ruim twintig jaar geleden verschenen, is nog steeds een aanrader. Het behandelt de wording van de verzorgingsstaat. Onder veel meer besteedt de auteur aandacht aan de financiële levensstijl van burgerlijke gezinnen in het negentiende-eeuwse Nederland. Zijn betoog komt op het volgende neer. Burgerlijke gezinnen gingen destijds relatief gedisciplineerd met geld om. Een essentieel kenmerk van deze levensstijl was toekomstgerichtheid. De tot de burgerklasse behorende Nederlanders wisten in hun particuliere leven financiële zelfbeheersing te betrachten. Zij hadden geleerd de neiging om impulsief geld uit te geven te onderdrukken. Hun mentaliteit was er een van uitgestelde bevrediging. Specifieker: in die negentiende-eeuwse burgergezinnen had zich de gewoonte om geld opzij te leggen voor later al ontwikkeld tot een tweede natuur.



Abram de Swaan

'Gedisciplineerd omgaan met geld' – van een letterlijk gebruik van die uitdrukking is bij De Swaan geen sprake. Bij hem heet het 'voorzichtig omgaan met geld'. In de literatuur zijn ook andere synonieme uitdrukkingen te vinden. Zo spreekt Jeannette Polak-Kiek, een publicist en budgetadviseur die haar sporen heeft verdiend in de jaren vlak voor en na de Tweede Wereldoorlog, van het 'weloverwogen gebruik van geld'.

Het zou mooi zijn als een historisch-socioloog in een gedegen studie een 'twintigste-eeuws verhaal' van een empirisch fundament voorzag. Dat verhaal zou hierop neerkomen:

De financiële levensstijl van de burgerklasse werd geleidelijk aan ook gangbaar bij de Nederlandse arbeiders. In de twintigste eeuw kwam het in de Nederlandse samenleving tot een grotere verbreiding van de gedisciplineerde omgang met geld. Naarmate de tijd verstreek tekende zich bij de arbeiders steeds duidelijker een 'financiële verburgerlijking' af. Wat in het negentiende-eeuwse

Nederland al de gewoonte was geweest in burgergezinnen, werd dat nu in steeds toenemende mate ook in arbeidersgezinnen.

Er zijn sterke aanwijzingen dat de Nederlandse arbeidersklasse inderdaad aan zo'n proces van financiële verburgerlijking onderhevig is geweest. Straks zullen we zien dat in de tweede helft van de jaren 1920 in elk geval de typisch burgerlijke gewoonte om te sparen in de arbeidersklasse aanzienlijk wijder verbreid raakte.

Terug naar de negentiende-eeuwse burgerklasse in Nederland. Die klasse kenmerkte zich door wat in de literatuur wordt aangeduid als een 'op de markt georiënteerde levensstijl'.

Nederland kon destijds terugkijken op een paar eeuwen handelskapitalisme. Naarmate dat handelskapitalisme meer tot ontwikkeling was gekomen, waren de marktverhoudingen meer verbreid geraakt, of, om het anders te zeggen, waren de economische afhankelijkheidsketens verder gaan reiken. Steeds meer mensen *in* Nederland – beter: de Nederlanden – hadden te maken gekregen met steeds meer mensen *buiten* de Nederlanden.

Dat proces van het langer worden van de economische afhankelijkheidsketens was hand in hand gegaan met de ontwikkeling van een op de markt georiënteerde levensstijl. Ook bij De Swaan vinden we deze gedachte terug. Hij wijst erop dat één ding bij deze ontwikkeling bij uitstek onze aandacht verdient: de groei van het *beseft* van wederzijdse afhankelijkheid. In samenhang daarmee raakte het cultureel gebruik verbreid om beloftes na te komen, de neiging ook om er, bijvoorbeeld bij economische transacties, op te vertrouwen dat anderen hetzelfde doen.

De term 'vertrouwen' is gevallen. Jullie kennen allemaal Johan Huizinga, onze beroemdste historicus. Deze Johan Huizinga sloeg met de volgende uitspraak de spijker op de kop: 'Het economische leven berust geheel op vertrouwen.' Voor de liefhebbers: Huizinga zegt dit in *Geschonden wereld*, een boek uit 1945.

Bij Francis Fukuyama, een van de interessantste auteurs van de laatste tijd, komen we het begrip 'vertrouwen' ook tegen. Hij heeft er zelfs een boek over geschreven, heel adequaat *Trust* getiteld. Een Nederlandse vertaling van dit boek verscheen in 1995. De vertalers bedachten er de titel *Welvaart* voor. Mogelijk gebeurde dit op aandrang van de uitgever, maar jammer is het wel. Hoe dan ook, bij de voorbereiding van dit college gebruikte ik deze Nederlandse editie.

Op z'n kortst geformuleerd gaat Fukuyama's boek over de invloed van de cultuur op het economisch leven. Het is een goed gebruik de begrippen die je bezigt te definiëren. Fukuyama

houdt zich hieraan. Het begrip 'cultuur' verwijst in *Welvaart* naar de 'overgeërfde ethiek' in een samenleving, overgeërfde ethiek die kan bestaan uit:

[...] ideeën of waarden, bijvoorbeeld de opvatting dat varkensvlees onrein is of dat koeien heilig zijn, of [...] uit concrete sociale verhoudingen, bijvoorbeeld de neiging in de traditionele Japanse maatschappij om de oudste zoon het hele vermogen van zijn vader te laten erven.

Fukuyama spreekt in dit verband, naar het woord van Nietzsche, ook van 'de taal van goed en kwaad' of van 'ongeschreven morele wetten'. Die laatste term duikt op als Fukuyama komt te spreken over de 'rauwe zelfzucht van de menselijke natuur'. Hij betoogt:

Ondanks hun verscheidenheid proberen alle culturen op de een of andere manier de rauwe zelfzucht van de menselijke natuur in toom te houden door ongeschreven morele wetten.

We zien hier dat Fukuyama's mensbeeld van fijn-conservatieve snit is. Alles goed en wel, zullen jullie zeggen, maar je zou het hebben over vertrouwen – komt daar nog wat van? Jazeker! In sommige samenlevingen, beweert Fukuyama, zit vertrouwen bij die morele wetten ingebakken. Vertrouwen is in die samenlevingen een diepgeworteld cultureel kenmerk. Goed, we borduren hier straks op voort. Ik ben jullie Fukuyama's definitie van het begrip vertrouwen nog schuldig. Hij schrijft:

Vertrouwen is de verwachting van een bepaalde gemeenschap dat de leden zich op basis van gemeenschappelijke normen fatsoenlijk en eerlijk zullen gedragen. Die normen kunnen gebaseerd zijn op diepgewortelde waarden als God en Gerechtigheid, maar ook op seculiere opvattingen over beroepsethiek en gedragscodes. Dat wil zeggen, we vertrouwen erop dat een arts onze gezondheid niet opzettelijk zal schaden, omdat we ervan uitgaan dat hij zich houdt aan de medische beroepsethiek.

Over onze gezondheid gaat Fukuyama's boek verder natuurlijk niet. *Welvaart* spitst zich toe op het economische leven, dat, zoals Fukuyama zegt, verweven is met een grote verscheidenheid aan normen, regels, morele verplichtingen en andere gewoonten die samen een samenleving vorm geven – korter gezegd: de cultuur. 'Verweven' in de laatste zin is misschien nog te zwak uitgedrukt. Het is volgens Fukuyama nog sterker: in de titel van deel 1 van zijn boek rept hij van 'de onwaarschijnlijk grote invloed van de cultuur op de economie'. Eén cruciale zin uit dat eerste deel wil ik hier nog citeren:

Van de bestudering van het economische leven kunnen we leren dat het welzijn van een natie en haar vermogen om te concurreren worden bepaald door één enkel diepgeworteld cultureel kenmerk: de mate van vertrouwen die aan de gemeenschap inherent is.

In de volgende delen van zijn boek onderscheidt Fukuyama samenlevingen met een lage vertrouwensgraad van samenlevingen met een hoge vertrouwensgraad. In een samenleving met een lage vertrouwensgraad, Fukuyama noemt Taiwan en Italië als voorbeelden, wantrouwen burgers elkaar en de overheid. In samenlevingen met een hoge vertrouwensgraad, zoals Amerika en Duitsland, respecteren mensen de staat en de wetgeving. Ze houden zich aan de regels en gaan onderling allerlei verbintenissen aan. Er heerst een cultuur van eerlijkheid en betrouwbaarheid waardoor het ondernemerschap bloeit.

Wie het register in zijn boek bekijkt – ik heb dat gedaan, soms ben ik een luie lezer – ziet dat Fukuyama ook aandacht schenkt aan Nederland. Hij rekent het land tot de samenlevingen met een hoge vertrouwensgraad. Hij wijst op de invloed van het puriteins protestantisme. De vroege Puriteinen, zegt hij, ontwikkelden deugden als eerlijkheid en spaarzaamheid, die buitengewoon nuttig waren voor de verwerving van kapitaal. Zij keurden economische activiteiten goed, ja, heiligden wereldse activiteiten zelfs, en maakten een handelsethiek tot gemeengoed. Dit aspect heeft een belangrijke rol gespeeld bij het economische succes van de Republiek der Verenigde Nederlanden.



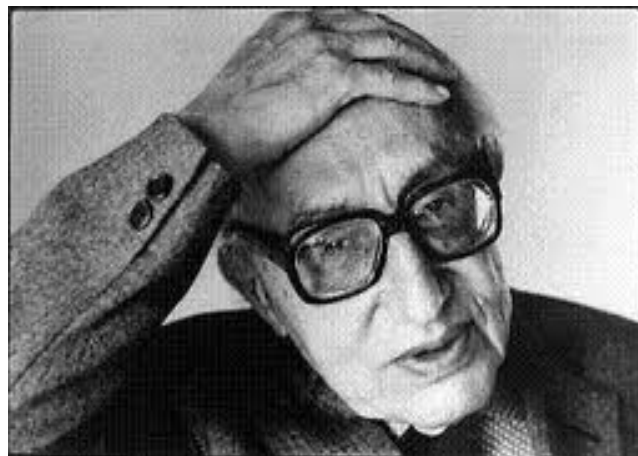
Francis Fukuyama

Fukuyama leunt zwaar op Max Webers *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. In deze begin twintigste-eeuwse historisch-sociologische studie betoogt Weber dat in de puriteins-protestante bewegingen een ‘binnenwereldlijke askese’ tot uitdrukking kwam. Zij verkondigden een moraal waarin de nadruk werd gelegd op vlijt, soberheid en zelfcontrole. Men werd geacht ter meerdere glorie Gods een actief leven te leiden *binnen* de wereld.



Max Weber

Tot slot van dit eerste deel van mijn college roep ik nog een andere socioloog voor het voetlicht, Norbert Elias. De eveneens aan Max Weber schatplichtige Elias beschouwt de protestantse askese – deze ‘spurt van rationalisering’ – als een belangrijke fase binnen het burgerlijk civilisatieproces.



Norbert Elias

Enige uitleg kan geen kwaad: het civilisatieproces is te omschrijven als een disciplineringsproces. Het komt erop neer dat de burgerklasse in samenhang met de veranderende 'tussenmenselijke bindingen' sinds het eind van de Middeleeuwen in steeds toenemende mate beheerst gedrag is gaan vertonen. Ook voor Nederland gaat dit op. Spitsen we het toe op de omgang met geld, dan moeten we zeggen dat de Nederlandse burgers zich niet ontwikkelden tot losbandige geldverspillers. Zij werden mensen die gedisciplineerd, voorzichtig, weloverwogen met geld omgingen. En wat de werkende stand betreft: die verkeerden waarschijnlijk in te kommervolle omstandigheden om überhaupt aan een gedisciplineerde omgang met geld toe te komen. Ik heb het wel eens zo gezegd: 'Om voorzichtig met iets te kunnen omgaan moet je aan dat iets geen gebrek hebben.'

Tweede deel

Het tweede deel van het college bestrijkt de periode 1850-1940. Het abstractieniveau is wat lager en meer dan over de burgerklasse gaat het over de werkende stand. We gaan eerst naar het midden van de negentiende eeuw. Arbeidersbudgets vormden voor dit deel van mijn betoog een belangrijke bron. Arbeidersbudgets zijn 'huishoudrekeningen van arbeidersgezinnen met opgave van wat zij zich voor welke prijs per dag, per week of per maand aanschaffen'. Welaan, op naar het midden van de negentiende eeuw.

In die tijd leefde de Nederlandse arbeidersbevolking in bittere armoede. Dit valt af te lezen aan het feit dat de voedingslasten een ongekend zware wissel trokken op het arbeidershuishoudbudget. Bijna zestig procent van het uitgaventotaal had met eten te maken. Nadat de huur was betaald en het gezin in de kleren gestoken, schoot er weinig over voor de bevrediging van andere behoeften.

Tot in de jaren 1870 duurde deze situatie voort. Pas daarna ging het bergop en daalde het deel van de gezinsuitgaven dat aan voedsel moest worden besteed van 58 naar 48 procent. Het doorsnee arbeidersgezin van 1910 was minder arm dan dat van 1850.

De armoede in de tweede helft van de negentiende eeuw ging hand in hand met een geringe spaarcapaciteit. Aan het opzij leggen van geld viel nauwelijks te denken. Hoewel de zaken tegen de eeuwwisseling lichtjes begonnen te veranderen, was sparen bij de bank een strategie die was voorbehouden aan de burgerklasse. Maar er waren meer manieren om geld te reserveren voor toekomstig gebruik. Zo was de werkende stand van Nederland in de periode na 1850 bijna hoofd voor hoofd lid van een begrafenisfonds. 'Beneden den burgerstand is haast ieder in een fonds', zoals een onderzoeksrapport uit die tijd het omschreef. De samenstellers van het rapport benadrukten dat ook in de lagere sociale milieus groot belang werd gehecht aan een fatsoenlijke

begravenis. Daarvoor legde men hoe dan ook een bedragje opzij. 'Zo lang mogelijk,' aldus het rapport, 'worden de centen voor het fonds opgebracht.' Een begravenis 'van de armen' (door kerk of gemeente) was een schande die tot elke prijs moest worden vermeden. Het rapport dichtte de fondsen in dit verband een nuttige functie toe: 'Zij maken [...] hunne leden vertrouwd met het denkbeeld van verzekering, van voorzorg; zij dwingen zelfs hen, die het moeilijkst iets kunnen missen, tot sparen, op hoe kleine schaal het dan ook moge wezen.'

Volgens een *educated guess* waren rond 1890 omstreeks 2,4 miljoen Nederlanders lid van een begravenisfonds. De begravenisverzekeringsbranche had over klandizie niet te klagen. *Booming business!* Naast commerciële fondsen had je ook onderlinge arbeidersverzekeringen. De eerder al genoemde Abram de Swaan wijst op de disciplinerende uitwerking van die 'onderlinges' op de arbeiders die erbij betrokken waren. (Het rapport van daarnet wees op deze nuttige functie van begravenisfondsen in het algemeen.)

Socioloog Aspha Bijnaar schreef een proefschrift bij De Swaan, waarvan ook een handelseditie verscheen. In dit boek, dat gaat over een Surinaams informeel spaar- en kredietsysteem, eigenlijk ook een 'onderlinge', signaleert deze auteur op haar beurt die disciplinerende functie. Zij formuleert het aldus:

Psychologisch gezien was sparen in onderlinges een tussenstap in de ontwikkeling van impulsiviteit naar volledige zelfbeheersing.



Aspha Bijnaar

Veel sociaal-historici en sociologen zien het contributie opbrengen voor een begravenisfonds als een vorm van sparen. Een sociaal-historicus van wie een afwijkend geluid komt, is John Benson. Ook van hem hebben jullie een artikel gelezen. Benson zou het sparen in die fondsen liever een vorm van investeren noemen. Investeren waarin? Antwoord: in sociale status.

Terug naar de al dan niet verdwijnende armoede van de Nederlandse arbeidersstand. Zoals gezegd was het doorsnee arbeidersgezin van 1910 minder arm dan dat van 1850. Dit is de uitkomst van onderzoek in Nederland in het algemeen. Maar hetzelfde verhaal gaat op voor Amsterdam, waar ik zelf onderzoek deed. Rond 1910 stond de Amsterdamse werkende stand er nog niet zo slecht voor. Maar in 1914 brak de Grote Oorlog uit en werd de betrekkelijke voorspoed ernstig bedreigd. Tegen het eind van de oorlog kwam het voedseluitgavenpercentage in de hoofdstad weer boven de vijftig uit. Pas rond 1920 was er sprake van een omslagpunt. Het voedseluitgavenpercentage daalde van ongeveer 51 in 1921 naar ongeveer 38 in 1935. Deze welvaartsstijging ging gepaard met een forse verruiming van de mogelijkheid om te sparen. Dat die mogelijkheid ook werd benut blijkt als we kijken naar het reilen en zeilen van het zogenoemde 'huisbusjesspaarstelsel' bij de Spaarbank voor de Stad Amsterdam. Dit stelsel kan met recht worden aangemerkt als een arbeidersspaarmethode. Ik kom hierop terug. Eerst iets meer over de Spaarbank voor de Stad Amsterdam.

De Spaarbank voor de Stad Amsterdam was opgericht in 1848. De bank was op de Rijkspostspaarbank na de belangrijkste instelling in de hoofdstad die het sparen faciliteerde. In de decennia na de eeuwwisseling maakte de bank een groeiproces door. Rond 1910 was er naast een hoofbureau sprake van zes bijbureaus. Midden jaren dertig waren dat er vijftien, waarvan een aantal was gevestigd in echte arbeiderswijken.

In 1907 voerde de Spaarbank het huisbusjesspaarsysteem in. Dat stelsel was een jaar of twintig daarvóór uitgevonden in Amerika en had zich behalve in Amerika ook op andere plaatsen in de wereld al een enorme populariteit verworven. Ook in Nederland werd al met spaarbankhuisbusjes gespaard. De Nutsspaarbank te Groningen was in 1906 als eerste spaarbank in het land met de afgifte van zulke busjes begonnen. Amsterdam had dus niet de primeur. De stad was in 1907 zelfs geen goede tweede, want ook Rotterdam was de hoofdstad in 1906 nog vóór geweest. In Groningen en Rotterdam werd, zou je kunnen zeggen, het voorbeeld gegeven, dat spoedig in Amsterdam werd nagevolgd. Maar niet alleen in Amsterdam. Zo distribueerde de Nutsspaarbank te 's-Gravenhage huisbusjes vanaf 1908 en de Arnhemse Gemeente Spaarbank vanaf 1909. Het duurde daarna niet lang of deze bijzondere spaarvorm had in het hele land wortel geschoten.

Het huisbusjesspaarstelsel was toegesneden op de maat van mensen die met stuivers, dubbeltjes en kwartjes kleine bedragen bij elkaar spaarden. De spaarders kregen van de spaarbank een spaarbusje in bruikleen en namen het mee naar huis. Ze konden het zelf niet openen; de sleutel bleef bij de spaarbank. Thuis kon een busjesspaarder dus niet in de verleiding komen zich meester te maken van de inhoud van zijn busje. Grof geweld was wel een optie, maar men moest van

goeden huize komen om een bus kapot te krijgen – een goede naam voor zo'n bus zou zijn: 'thuiskluis'; in Engeland gebruikten ze die naam ook: *Home Safe*. Nee, de beoogde manier om de bus te legen, was naar de spaarbank gaan. De busjeshouder bezocht zijn spaarbank hooguit drie keer per jaar. Een bankbediende leegde dan het busje en schreef het gespaarde bedrag bij in een op naam van de busjeshouder gesteld spaarbankboekje.

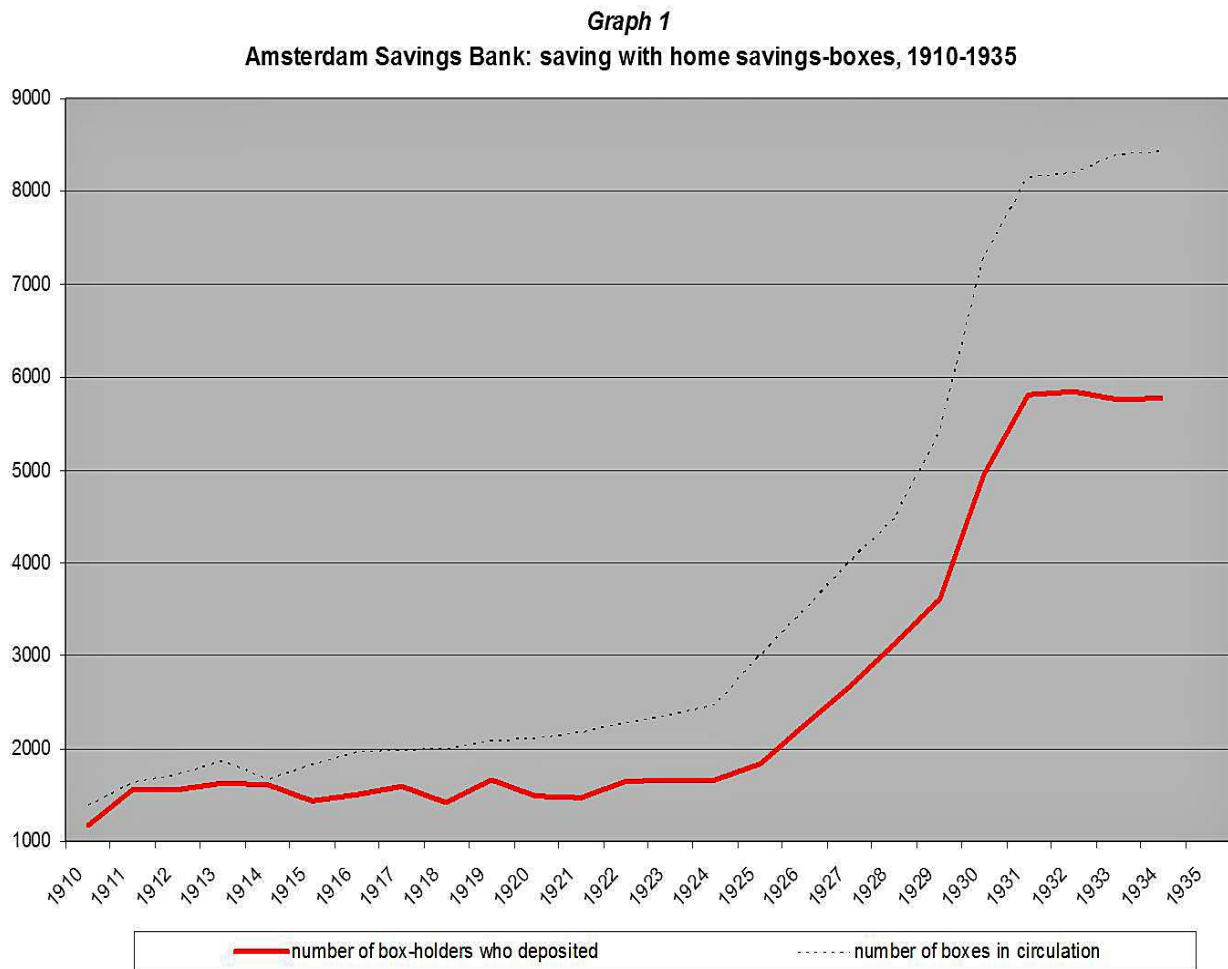


Het draaide allemaal om kleine spaarders. De grasduiner in het archief van de Spaarbank voor de Stad Amsterdam komt die term – 'kleine spaarders' – voortdurend tegen. Het begrip moet het Amsterdamse BankManagementTeam tijdens vergaderingen voor in de mond hebben gelegen.

Wie waren nu die kleine spaarders? Of beter: wat was de sociaaleconomische positie van de Amsterdammers die de huisbusjesspaarmethode hanteerden? Zojuist merkte ik dit stelsel aan als een arbeidersspaarmethode. Is dit in overeenstemming met de feiten? Het beschikbare empirische materiaal suggereert dat dit het geval is.

Het is een feit dat de Spaarbank omstreeks 1910 al inleggers rekruteerde uit de arbeidersklasse. De bank zelf wilde zeer graag weten wat voor Amsterdammers het waren die zich regelmatig als nieuwe inlegger kwamen melden. In de jaarverslagen over 1910 en 1911 werden tabellen opgenomen, gebaseerd op de administratie van de bank en een recente beroepstelling. Deze tabellen wijzen uit dat in beide jaren meer dan zestig procent van de inleggersaanwas afkomstig was uit de arbeidersklasse. Het is aannemelijk dat de bank met de uitdrukking 'kleine spaarders' juist die personen bedoelde. Is dit plausibel genoeg? Misschien niet, maar ik mag in dit verband graag verwijzen naar Engels onderzoek waaruit is gebleken dat de busjeshouders in de industriestad Birmingham overduidelijk arbeiders waren. Ik vind het al met al niet te gewaagd het sparen met huisbusjes een arbeidersspaarmethode te noemen.

Was die methode succesvol? Dat mag je wel zeggen. En naarmate de jaren verstreken werd de methode populairder en populairder. We kunnen dit zien in grafiek 1.



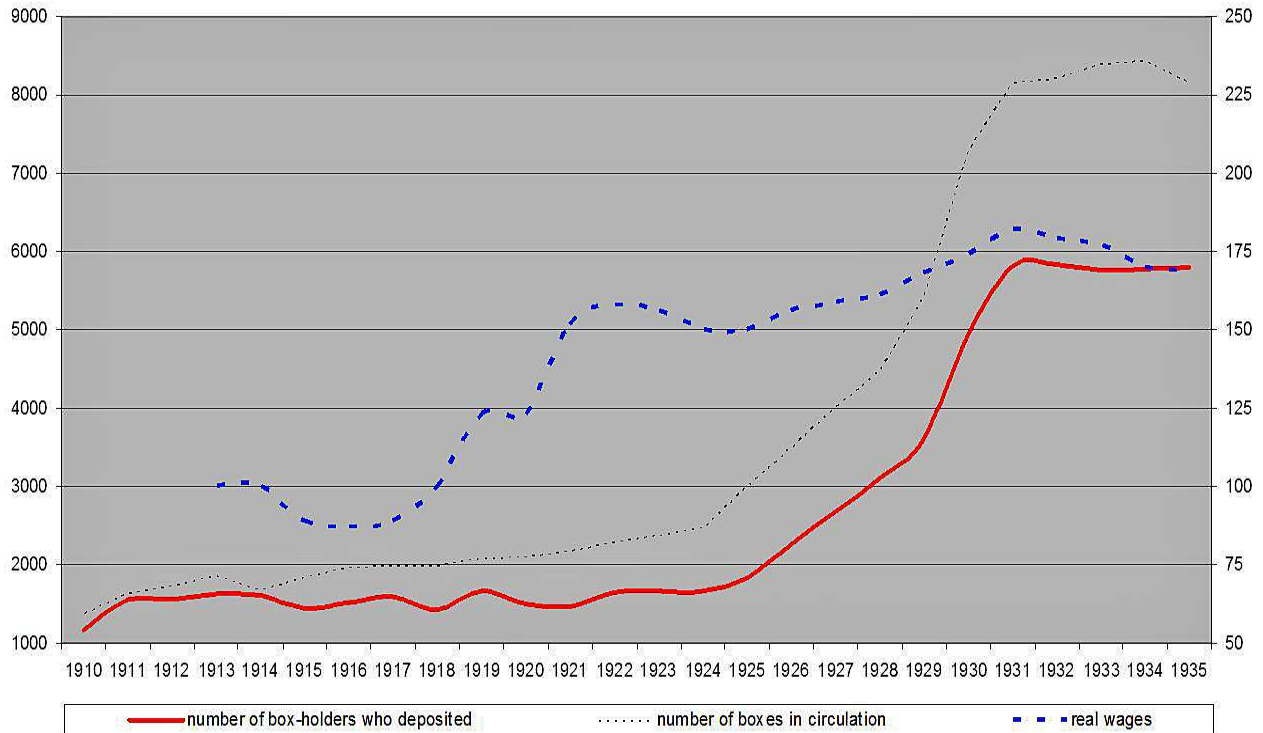
We moeten vooral kijken naar de dikke rode lijn. Die geeft het aantal weer van de busjeshouders die geld inlegden. Eén ding springt vooral in het oog: de enorme groei van het aantal inleggende busjeshouders in de tweede helft van de jaren twintig. In de periode tot ongeveer 1926 komt het aantal nooit boven de tweeduizend. Daarna verdriedubbelt het bijna in vijf jaar tijd.

De conclusie is gewettigd dat het huisbusjesspaarsysteem bij uitstek populair werd in de late jaren twintig. Tenminste in Amsterdam. Maar hoogstwaarschijnlijk ook elders in Nederland. Er is nog nader onderzoek nodig, maar vooralsnog wijst niets erop dat het elders anders was.

Die late jaren twintig zijn voor de spaarbusjesfanaat die ik ben fascinerend, te meer als je bedenkt dat in de jaren 1925-26 tot 1929-30 de reële lonen in Nederland stegen naar een hoogte die daarvóór nog nooit was bereikt. Ik durf de uitspraak aan dat er een sterke positieve correlatie bestaat tussen de variabelen 'populariteit van het huisbusjesspaarsysteem' en 'stijging van de

reële lonen'. De volgende grafiek fundeert die uitspraak (grafiek 2 = grafiek 1 plus de 'reële-lonenlijn' – de blauw gestippelde lijn).

Graph 2
Amsterdam Savings Bank: saving with home savings-boxes, 1910-1935



Met het oog waarop spaarden de arbeiders in de behandelde periode? Was er sprake van sparen op langere termijn, bijvoorbeeld voor de ouderdomsvoorziening? Dat is niet waarschijnlijk. De SDAP-krant *Het Volk* formuleerde het ooit aldus:

Het sparen der arbeiders is van tijdelijken aard. De spaarpenningen worden terzijde gelegd, met de wetenschap dat ze weldra voor noodzakelijke behoeften weer zullen moeten worden ingeteerd. Voor zaken die een eenigzins grootere uitgave in-eens eischen, zijn zij bestemd; voor gebeurtenissen, die iederen dag kunnen intreden. Het aanschaffen van een grooter stuk huisraad of kleeren; de opvoeding der kinderen; ziekte of werkloosheid, doen de spaarduitjes vliegen lang vóór de ouderdom zich doet gelden.

Voor velen zal de aanschaf van een net zondagspak van tijd tot tijd een spaardoel zijn geweest. Ook in arbeiderskringen probeerde men zijn stand op te houden, deed men, anders gezegd, aan statusdemonstratie. We zagen net al dat er geen sprake van kon zijn dat een net arbeidersgezin zijn doden van de armen liet begraven. En zo was het ook ongepast dat vader zich op zondag in daagse kleren op straat vertoonde. Deed hij het wel, dan betekende dat absoluut sociale

degradatie. Gareth Stedman Jones zegt hierover behartenswaardige dingen: zie het artikel dat jullie van hem moesten lezen.

Terug naar het huisbusjesspaarstelsel. Ik wil daarover nog iets zeggen in concluderende zin:

Het huisbusjesspaarsysteem, geïntroduceerd in het eerste decennium van de twintigste eeuw, was succesvol in Nederland; in elk geval in Amsterdam, maar vooralsnog wijst niets erop dat het elders in het land anders was. Het systeem kan worden gezien als een arbeidersspaarmethode; het sparen met behulp van deze ‘financiële objecten’ was een aspect van de ‘financiële levensstijl’ van de Nederlandse arbeiders in de periode voor de Tweede Wereldoorlog.

Tussen 1906 en 1935, en helemaal in de tweede helft van de jaren twintig, gingen de reële lonen omhoog. Hierdoor groeide de spaarcapaciteit. Het huisbusjesspaarsysteem was toegesneden op de maat van de gewone arbeider, die van het sparen bij een bank al de voordelen had leren inzien. De bedragen die hij kon inleggen mochten klein zijn, het sparen bij een bank werd toch wel degelijk gezien als een *must*. Maar voor het geheel zelfstandig sparen ontbrak het hem nog aan voldoende discipline; ‘onze’ arbeider moest nog door zijn spaarbank aan de hand worden genomen. Het geniale van de uitvinder van het huisbusjesspaarsysteem was, dat hij dit inzag. De gedachte om de spaarders het beheer van de sleutels van de busjes te onthouden, mag je ronduit briljant noemen.

‘Voor het geheel zelfstandig sparen,’ zei ik daarnet, ‘ontbrak het de arbeider nog aan voldoende discipline.’ Ik wil daaraan nu iets toevoegen: die discipline kreeg dankzij het huisbusjesspaarsysteem wel de kans om te groeien. Kun je van het sparen in onderlinges zeggen dat het een disciplinerende uitwerking had, hetzelfde geldt voor het huisbusjesspaarsysteem.

Eerder citeerde ik Aspha Bijnaar. Dit citaat wil ik hier herhalen:

Psychologisch gezien was sparen in onderlinges een tussenstap in de ontwikkeling van impulsiviteit naar volledige zelfbeheersing.

Tot die tussenstap behoort volgens mij ook het busjessparen.

Ik heb in dit college gesproken over wat je de ‘cultuur van het weloverwogen geldgebruik’ zou kunnen noemen. Sparen is daarvan een bestanddeel. Een bestanddeel van deze cultuur is ook ‘huishoudelijk boekhouden’. Over huishoudelijk boekhouden in Nederland plaatst Ileen Montijn behartenswaardige opmerkingen in haar *Leven op stand*. Dit boek gaat over het

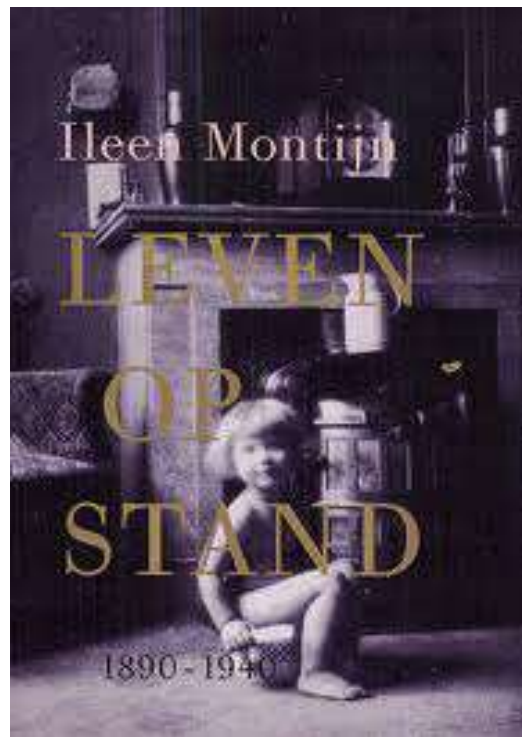
huiselijk leven van de financieel gedisciplineerde burgerklasse in het Nederland van de eerste helft van de twintigste eeuw.

In het tweede hoofdstuk lezen we:

Iedere degelijke huisvrouw hield een huishoudboek bij. Er was een ruime sortering van zulke boeken te koop; het waren niet zomaar kasboeken, maar boeken met voorgedrukte, uitgebreide tabellen voor alle wekelijkse uitgaven, van werkklonen en reparaties tot fooien, bloemen, de telefoon en de was. Een typerend voorbeeld is het *Nieuw praktisch huishoudboek* uit 1925, samengesteld door mevrouw A. te Lintum-van der Looy van der Leeuw, en aanbevolen door de Nederlandsche Vereeniging van Huisvrouwen, afdeling 's-Gravenhage.

Montijn geeft nog een voorbeeld, *Huwelijksgeschenk*, een boekje vol raadgevingen uit 1912, waaraan zij de volgende zinsnede ontleent:

Iedere huisvrouw behoort eene accurate boekhoudster te zijn in eene zaak, waarin zij zelve de voornaamste aandeelhoudster is, dus waarvan zij zelve ook de meeste winsten geniet.



Een van de adviezen in *Huwelijksgeschenk* noemt Montijn klassiek: de jonge huisvrouw moest altijd pen en papier bij zich hebben om direct een aantekening te kunnen maken van

een uitgave; 's avonds moesten de aantekeningen van de dag dan in het huishoudboek worden overgebracht.

De praktijk, zo geeft Montijn aan, zag er vaak een stuk informeler uit dan de raadgevers wilden. Maar, schrijft ze,

[...] formeel of informeel, iets moest er genoteerd worden in een welbestierd huishouden. Moeders gaven die wijsheid aan dochters door [...].

Dit was in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Een zodanige financiële noteringsdrift is in de minder gedisciplineerde arbeidersstand waarschijnlijk niet voorgekomen.

Weldenkende burgervrouwen die 'beschavingsarbeid' verrichtten, die met andere woorden hun vooruitstrevende sexegenoten uit de werkende stand meer burgerlijke discipline wilden bijbrengen – de eerder genoemde Jeannette Polak-Kiek was zo'n 'beschaver' – deze burgervrouwen dus, zullen die sexegenoten het gebruik van een huishoudboekje waarschijnlijk wel hebben aanbevolen.

-
- John Benson, 'Working-class consumption, saving, and investment in England and Wales, 1851-1911', *Journal of Design History* 9 (1996) 2, 87-89.
 - Aspha Bijnaar, *Kasmoni. Een spaartraditie in Suriname en Nederland* (Amsterdam 2002).
 - Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (Basel 1939).
 - Francis Fukuyama, *Welvaart* (Amsterdam 1995).
 - Johan Huizinga, *Geschonden wereld. Een beschouwing over de kansen op herstel van onze beschaving* (Haarlem 1945).
 - Ileen Montijn, *Leven op stand, 1890-1940* (Amsterdam 1998).
 - Gareth Stedman Jones, 'Working-class culture and working-class politics in London, 1870-1900. Notes on the remaking of a working class', *Journal of Social History* 7 (1974) 4, 460-508.
 - Abram de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (Amsterdam 1989).
 - Max Weber, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus I-II* (1904-1905).
 - Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010).